

Ю. П. Присяжнюк

**ОСВІЧЕНІСТЬ ЯК АТРИБУТ ЕТНОКУЛЬТУРИ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ
МОДЕРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ СУСПІЛЬСТВА
(історіографічний та ґносеологічний
аспекти)**

Дослідники нерідко дотримуються догматичних способів наукового пізнання, не виправдано спрощено інтерпретують використовуваний термінологічний інструментарій. Прагнучи у своїх студіях охопити той чи інший діапазон реальності, вони часто навіть не задумуються над необхідністю застосовувати його найкращим чином. У тому є своя логіка. Адже поширення в працях колег упродовж певного часового відрізка аналогічних підходів дозволяє вживати такі прийоми цілком “виправдано”. Так, коли сучасний український історик пропонує бачити основну причину занедбаного стану шкільної справи в нестачі коштів і недостатній увазі до цієї справи з боку влади, то це сприймається широкою читацькою аудиторією, а разом і науковою громадськістю, цілком адекватно. Ніяких заперечень чи дискусій з цього приводу зазвичай не виникає. Тому, очевидно, що в пошуках пояснень стосовно професійних труднощів передова частина освітян схильна розмірковувати відповідним чином і дотепер.

Метою розвідки є намагання акцентувати увагу на доцільності оптимізувати шляхи з’ясування чинників, які зумовлювали відставання розвитку початкової освіти, шкільної справи на селі від нових життєвих стандартів, виникнення та ствердження яких відбувалося в процесі становлення модерного (індустріального) суспільства. Хронологія пропонованої до аналізу проблеми охоплює другу половину XIX – початок XX ст. – період, коли тенденції модернізації суттєвим чином мали охоплювати весь, назагал традиційний за своєю сутністю селянський уклад. Географія дослідження обмежується сільською місцевістю дев’яти губерній Наддніпрянської України.

У новітній українській науці таку проблему порушують чи не вперше, тому її досягнення потребує ґрунтовного переосмислення здобутків радянської історіографії. У розвідці використовуються типові для “марксистсько-ленінської” методології міркування, викладені І. Федосовим, В. Тюкавкіним та іншими науковцями в синтезованих працях, зокрема, в академічному виданні “Історія Української РСР” [1], а також в “Истории СССР. XIX – начало XX в.” [2], “Истории СССР. 1861-1917” [3].

Насамперед уточнимо, про суть якого відставання розвитку селянської освіти йде мова. Зробити це спробуємо шляхом з’ясування ключових параметрів пропонованого концепту бачення історичного процесу. У центрі уваги – мотивація соціальної поведінки тогочасної пересічної людини (селянина). Визначальний вектор її трансформації можна окреслити як відхід від керування традицією (“роби так, як робили до тебе”) до доволі повільного утвердження власне модерних чинників суспільного самовираження (економічна доцільність, законодавче регулювання, соціальні інституції). У цьому розумінні ключова роль переходила до держави. Натомість мав

втрачати свої кондиції майже тотально діючий до того авторитет релігійно-церковної регламентації. Визнаючи факт неготовності людини традиційного суспільства до продуктивної відповіді на такі виклики, доречно нагадати, що процеси модернізації суспільних відносин мали в окреслений період світову тенденцію. Отже, можна запропонувати дещо розширений контекст бачення проблеми: яким чином формування модерного суспільства змінювало роль, місце, значення освіти в житті людей, як вони реагували на таку динаміку світоглядно-ціннісних пертурбацій і, дорешті, чому ці аспекти проблематики дотепер не знайшли адекватного висвітлення у вітчизняній науковій літературі?

Насамперед варто кардинально переосмислити ситуацію щодо фінансування освіти. Порівняно з радянською історіографією, було б доцільно посилити цей чинник у річизні наближення до адекватного розуміння загального поступу шкільної справи. Причому йдеться не обов’язково і навіть не стільки про державну підтримку бюджетними коштами, скільки про фінансування як таке [6, 1-63]. В умовах відносно інтенсивного формування ринкових відносин, якими власне позначалися пореформені десятиліття суспільного розвитку в Наддніпрянській Україні, апіорі виправданим є концептуальне зміщення акцентів на зростання ролі грошей в організації та мотивації навчально-освітньої діяльності.

Недостатня потужність фінансових потоків, які спрямовувалися на задоволення наявного попиту набуття грамотності, переконливо свідчила про мінімальність впливу модерних тенденцій на цю сферу. Таким чином, українське селянство, а це навіть на рубежі XIX-XX ст. 80-90 % населення підросійської частини україноетнічних земель, не усвідомлювало й не було готовим самоутверджуватися в соціокультурних вартостях, що йшли на зміну традиції.

Утім, було б дивним, якби формування модерного суспільства відбувалося в такий спосіб, що взагалі ніяким чином не позначалося на життєустрої сільської людності. Селянські уявлення про освіту, як у цілому їхнє ставлення до шкільної справи, є тому підтвердженням. Тут доречно зайвий раз згадати процеси ствердження психокультури та практики вульгарного утилітаризму, бюрократизації органів селянського самоврядування, які тією чи іншою мірою охоплювали все землеробське населення. Зрештою, поставлена перед своєрідним історичним вибором українська хліборобська людність мала реагувати на природне зростання ролі освіти в житті людини. З огляду на фрактальний характер таких реакцій, окреслимо три узагальнюючі шляхи можливого самоствердження. Відтак селяни могли, по-перше, і надалі перебувати в полоні традиційного сприйняття освіти, по-друге, здобувши освіту, посідати місця у владних структурах з усіма можливими перевагами та привілеями, під якими зазвичай розумівся зиск від посадових зловживань, по-третє, набувати знань, умінь, навичок із метою задоволення особистих та громадських інтересів через адаптацію до епохальних напрямів розвитку суспільства.

Пропоновані різновиди реакцій селян перебували в певній кореляції, яка охоплювала в тому числі й латентні рівні їхньої ментальності. З огляду на унікальність формування модерного суспільства на теренах Наддніпрянської України, наявні стилі

соціальної поведінки хліборобської людності в освітній царині мали тенденції до звуження в геометричній прогресії. Варто водночас урахувати, що зростання попиту на опанування елементарних умінь читати й писати мало б спричинити потребу пріоритетного фінансового забезпечення. Адже без визнання факту формування ринку освіти серйозно говорити про будь-яке фінансування освіти недоречно. Тут виправдано ще раз переглянути трактування цієї проблематики в радянській історіографії.

У пошуках пояснення шляхів розвитку освіти історична наука в УРСР акцентувала увагу на домінуючій ролі держави. Стосовно посткріпосницького періоду акценти зміщувалися в бік чинної тоді форми правління – абсолютної монархії (царизм, самодержавство). Пропоновані негативні оцінки її ролі зумовлювалися переважно ідейно-політичними розбіжностями. (Вони були привнесені в тогочасну методологію з комуністичної теорії). Звідси і майже суцільний осуд істориками діяльності церковнопарафіяльних шкіл: “Вони являли собою різновид казенних, чужих народів шкіл... і були закладами штучними, спеціально вигаданими для утримання підростаючого покоління в рамках реакційної релігійної ідеології” [7, 89].

Наразі доречно говорити саме про ментальні аспекти аналізованого явища. Концептуально маємо підстави стверджувати: оскільки модернізація українського суспільства в другій половині XIX – на початку XX ст. надто побіжно торкалася проблеми подолання грамотності на селі, освіта так і не перетворилася на пріоритет селянських уподобань та прагнень. Якраз тут власне модернізації було обмаль. Висловлюване селянами на різний лад твердження “Освіта – шлях до кар’єри й збагачення” переконливо свідчило про підпорядкованість відчуття поцінування освіченості схилянню перед владними та зростаючими меркантильно-фінансовими можливостями. У них пореформені трансформаційні процеси більш переконливо виявляли себе. Щоправда, сприймалися і належним чином впроваджувалися часто через призму того ж таки патріархального світобачення.

Ще один постулат “марксистсько-ленінської” історіографії, який донині має місце в науковому дискурсі, стосується причин зростання грамотності та освіченості сільської людності Наддніпрянської України. Зазвичай він формулюється з використанням відповідного термінологічного інструментарію. А саме: “У зв’язку з активним розвитком капіталізму в пореформенний період зростала потреба в грамотних працівниках...” [8, 30]. У пропонованому концепті, коли збільшення освічених людей у суспільстві трактувалося залежно від того ж “об’єктивного процесу розвитку капіталізму” [1, 197], окреслені цінності мали сприйматися як щось вторинне та похідне від виробничих відносин. Через домінування економічного детермінізму, інтелектуальному вдосконаленню відводилася роль вагової складової, однак не рівноправної чи визначальної.

Згідно з історіографічною традицією, у сучасних студіях зазвичай акцентують увагу на підвищенні в населення інтересу до знань. Однак нічого не пропонується для визначення меж цього інтересу. Причому, якщо регіональні та хронологічні рамки окреслюються досить чітко, то цілком ігноруються

спроби показати глибину й значення зацікавленості селян освітою, відповідність їхніх зусиль епохальним процесам у суспільстві. Складається враження, що читач задалегідь знає, про що йдеться, або без надмірних зусиль має здогадуватися.

Ознайомлюючись із доробком істориків радянської доби, можна пересвідчитися, що українське селянство як суб’єкт-ініціатор навчального процесу залишалося поза увагою вчених. Схоже, людський чинник у широкому історичному контексті не турбував дослідників. Так, вряди-годи стверджувалося, що в посткріпосницький період функціонувало вже “багато приватних шкіл, ліцеїв, пансіонатів, де рівень викладання був значно вищим, ніж у казенних школах, але платня за навчання була дуже високою” [3, 157]. Однак жодного слова не зазначалося про те, що в умовах становлення ринкових відносин такий перебіг подій був цілком природним явищем. Як, до речі, і висока платня за якісну освіту. У поодиноких спробах згадати засновників приватних навчальних закладів, оцінити їхню діяльність радянські історики здебільшого обмежувалися термінологією “буржуазний журналіст”, “демократичний видавець”, “ліберальний діяч”, “консерватор”. Класовий підхід перешкоджав їм об’єктивувати оцінку діяльності як окремих представників громадськості, так і цілих верств населення. До “передових” прийнято було зараховувати тих педагогів, які кооптувалися з “демократичної інтелігенції”. Прогресивність останньої визначалася мірою їхньої “окриленості ідеями служіння народу”. Про інші стимули діяльності, зокрема пробізнесові інтереси, не йшлося, як, до речі, і про пасивну роль у процесах становлення ринку освіти селянства. Натомість “значну роль у поширенні освіти мали різноманітні громадські організації, публічні бібліотеки, а також читальні, музеї, преса, інші загальнодоступні засоби просвіти і самоосвіти” [3, 157].

Штучною варто визнати і пропоновану відмінність між міським пролетаріатом і власне селянством. Масове відродження недільних шкіл, яке, зокрема, спостерігалось в 1880–1890-х роках, пояснювалося “впливом робітничого руху і розгортання пропагандистської і агітаційної роботи марксистських гуртків і соціал-демократичних організацій серед мас пролетаріату”. У сільській же місцевості “більшість шкіл перебувала у край занедбаному стані” [1, 197]. Таким чином, без будь-яких обґрунтувань більшість населення вважалася непричетною до чергового піднесення в розвитку освіти. Оскільки критичні зауваги до селянства – “союзника пролетаріату” (а класовий підхід вимагав саме критичного осмислення дійсності) – не дозволялися, то інертне ставлення хліборобів до освіти зазвичай просто ігнорувалося. Причиною занепаду шкільної справи на селі традиційно вважали “антинародну політику царизму”. Показовим було зміщення акцентів саме на “царистський”, а не “російський” царизм. Адже в такий спосіб досягалось відразу дві мети: у дослідженнях послідовно проводився ідеологічно-методологічний принцип партійності й заразом виводився з-під критики “старший брат” – російський чинник. Абстрактний, штучно позбавлений етнокультурного та національного змісту царизм (царат, самодержавство) поєднувався з таким же “суцільно ворожим”

капіталізмом. Сутність останнього трактувалася через “жадоби наживи, прагнення набувати, гонити за вигодою” [9, 22]. Звідси оцінка діяльності тих же церковнопарафіяльних шкіл часто надумано обмежувалася завданнями “виховання відданості престолу та любові до церкви” [1, 197]. Стосовно ставлення до цього найбільш поширеного в сільській місцевості типу початкової школи, то акцент робився на негативному досвіді. Мовляв, сам народ називав їх “церковними духобійнями”. Природа селянської пасивності в здобутті освіти так і залишалася нез’ясованою. Це почасти “компенсувалося” активністю “передової громадськості”. Саме її діяльність, на думку істориків, “робила питання про освіту народних мас одним з найактуальніших”, “ініціювала ідею створення широкої мережі безплатних шкіл” тощо [1, 196]. Читач мав переконатися, що якби не зусилля передових (за мірками комуністичної ідеології) педагогів, то стан справ із народною освітою був би ще гіршим. Міркування про консервативну, а нерідко й реакційну сутність політики “антинародного” самодержавства були цілком логічними й переконливими. Утім, ця логіка узгоджувалася не тільки з теорією класової боротьби (начебто при диктатурі пролетаріату ситуація з освітою радикально змінилася б на краще), вона вдало гармоніювала з настроями в самому суспільстві. Оригінальне поєднання імператив традиційного світогляду з основними засадами комуністичної ідеології дозволяло історикам пропонувати доволі вмотивовані, а головне переконливі судження. Відведення владі (державі) права на ініціативи будь-яких нововведень у розвитку освіти на селі (ліквідації неграмотності, інтелектуальне самоствердження) за таких обставин ставитися під сумнів не могло.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. роль, місце, значення освіти у світогляді українських селян Наддніпрянської України змінювалися неадекватно повільно стосовно основних тенденцій формування модерного суспільства. Пропоновані в радянській історіографії підходи до цієї проблематики, які почасти зберігаються і в сучасних дослідженнях, варто визнати однобічними, ідеологічно заангажованими. Подальші дослідження освіченості як атрибуту етнокультури українського селянства, усього комплексу проблем розвитку освіти в посткріпосницькому українському селі мають враховувати корелятивну відповідність цієї сфери тогочасним суспільним явищам та процесам.

1. *Історія Української РСР*. – К.: АН УРСР, 1980.

2. *Історія СРСР. XIX – начало XX в.* / Под ред. И. А. Федосова. – Москва: Высшая школа, 1987.

3. *Історія СРСР. 1861-1917* / Под ред. В.Г. Тюкавкина. – Москва: “Просвещение”, 1990.

4. Див.: Присяжнюк Ю. П. Вплив ментальності українського селянства на рівень його освіченості у другій половині XIX ст. // *Історія України*. – 2000. – № 3.

5. Див.: Присяжнюк Ю. П. Освіченість як атрибут етнокультури українського селянства Наддніпрянської України: тенденції еволюції та перші спроби осмислення феномена на початку XX ст. // *Український селянин*. – 2004. – № 8.

6. *Державний архів Харківської області*. – Ф. 304. – Оп. 1. – Т.1. – Спр. 599.

7. Цитата подається за: Федорчук О. О. *Церковно-приходські школи Миколаєва в кінці XIX – на початку XX ст.* // *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. – Вип. 4. *Історичні науки*. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002.

8. Драч О. О. *Характерні особливості учнівського контингенту народних шкіл Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX ст.* // *Український селянин*. – 2003. – Вип. 7.

9. Вебер М. *Протестантська етика і дух капіталізму* / Перекл. з нім. О. Погорілого. – К.: Основи, 1994.

Т. В. Сидорук

ОПИСИ РАТНЕНСЬКОГО СТАРОСТВА XVI–XVIII СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СЕЛЯНСТВА

Серед джерел з історії українських земель XVI–XVIII ст. помітне місце посідають поборові (податкові) реєстри, інвентарні описи маєтків, а також люстрації староств. Це документи статистичного характеру, які широко використовуються при дослідженні різноманітних проблем історії України. У вивченні ж селянської проблематики та специфіки аграрних відносин періоду пізнього середньовіччя та раннього нового часу їм належить безперечна першість, оскільки вони містять багатий фактичний матеріал про соціальну структуру селянства, його повинності, рівень забезпечення селян землею, розвиток господарства тощо.

Ратненське староство, яке перебувало у складі Холмської землі, простягаючись довгою смугою між верхньою Прип’яттю (майже на сто кілометрів) і врізаючись клином (відомий у науці “ратненський” або “любомльсько-ратненський” клин коронних земель) у територію Великого князівства Литовського поміж Ковельським староством і Берестейською землею, характеризується, з одного боку, унікальністю для Волинського Полісся збереженістю таких джерел, з іншого – наявністю матеріалів зі значною хронологічною репрезентативністю. Ґрунтовне дослідження описів Ратненського староства дозволяє з’ясувати динаміку соціально-економічних процесів у житті селянства в межах окремої адміністративно-господарської одиниці впродовж майже трьохсот років. З огляду на унікальність збереження цих джерел, результати дослідження становитимуть науковий інтерес і в цілому для Волині. Вони можуть бути використані й для порівняння становища селянства волинських земель, які опинилися в складі різних держав, Польщі та Литви (зокрема, сусіднє Ковельське староство перебувало у складі литовських земель, було забезпечене описово-статистичними джерелами).

Більшість описів Ратненського староства вже тривалий час використовується українськими та польськими істориками в різноманітних дослідженнях із соціально-економічної, у тому числі й селянської проблематики, де наявні елементи їхньої джерелознавчої характеристики [1–8]. Цьому значною мірою сприяло те, що частина описів на сьогодні опублікована. Це реєстр 1500 р. [2], інвентар 1512 р. [2], люстрації 1565 р. [9, 272–320; 10, 210–239], 1570 р. [11, 43–61], 1628 р. [12, 152–162] і 1661 р. [13, 222–250].